

VABADE KODANIKE DEKLARATSIOON:

PÖÖRDUMINE VABARIIGI VALITSUSE, RIIGIKOGU JA EESTI AVALIKKUSE POOLE

Tundes muret inimeste tervise ja heaolu, üha süvenevate ühiskondlike pingete ning vaba ühiskonna taandumise pärast, pöördume Vabariigi Valitsuse, Riigikogu ja Eesti avalikkuse poole, et rõhutada vajadust arvestada Covid-19 vastases võitluses ühiskonnaelu puudutavate otsuste langetamisel ja elluviimisel alljärgnevate punktidega.

1. Piiranguid võib kehtestada vaid juhul, kui need on teaduslikult põhjendatud ja tingimata vajalikud.

Olukorras, kus Covid-19 vastu on lisaks vabalt kättesaadavatele vaktsiinidele olemas ka tõhus ravi (vt punkt 10), ei ole lubatav ühiskonna uuesti allutamine ulatuslikele sulgemistele ja muudele piirangutele. Piirangute tõttu kaotavad paljud inimesed oma töö ja sissetuleku, paljud lapsed jäävad ilma arenguks vajalikest sotsiaalsetest kontaktidest ja hariduslikest võimalustest, paljud perekonnad satuvad väga raskesse olukorda, ettevõtted pankrotistuvad ning ühiskond tervikuna kannatab hiiglaslikku majanduslikku kahju.¹ Mitmete riikide kogemus kinnitab, et seal, kus Covid-19 vastases võitluses on rakendatud üksnes teaduslikult põhjendatud piiranguid ja välditud ulatuslikke sulgemisi, pole Covid-19-st põhjustatud kahju osutunud märkimisväärselt suuremaks kui vastupidiselt toimunud riikides või on osutunud isegi väiksemaks.^{2,3,4}

Juba ligi kaks aastat väldanud kriis võimaldab toimida faktilistele andmetele tuginedes ja teaduspõhiselt, mitte lihtsalt spekulatiivselt, nagu seda tehti 2020.

aasta alguses, mil uue ja tundmatu ohuga esmalt kokku puututi. Pidades silmas vaba ühiskonna ideaali ja teadmist, et ühiskonna sulgemiseks rakendatud piirangutest võib pikemas perspektiivis olla palju rohkem kahju kui Covid-19-st, tuleb edaspidi keskenduda riskigruppidesse kuuluvate inimeste kaitsmisele ja olla piirangute rakendamisega võimalikult ettevaatlik, kehtestades neid vaid hädavajaduse korral ja mõistlikus ulatuses. Piirangute kehtestamine saab tulla kõne alla vaid juhul, kui nendest lähtuv kasu rahva tervisele kaalub tõendatult üles nendest põhjustatud kahju, seda nii lühikeses kui ka pikas perspektiivis. Eriti ebamõistlik on kehtestada piiranguid, mis pärsivad tervislike eluviiside jätkamist.

Samuti on lubamatu suruda piirangutega maha poliitilisi õigusi (nt avalike koosolekute ehk meelevalduste pidamise õigus) ning kehtestada piiranguid viisil, mis ei võimalda õiguskantsleril teostada järelevalvet nende põhiseadusele vastavuse üle.

2. Piiranguid ei tohi kasutada inimeste vaktsineerimisele surveamiseks.

Möödunud kevadel kehtestati Eestis ulatuslikud piirangud, mis tuginesid argumendile, nagu ei peaks tervishoiusüsteem vastasel juhul enam koormusele vastu. Praeguseks ajaks on Eestis Covid-19 läbipõdenuid ja selle vastu vaktsineeritud kokku enam kui 70 protsenti täiskasvanutest ja see peaks olema haiglate ülekoormuse vältimiseks piisav, sest nii läbipõdemine kui ka kaitsevad raskelt haigestumise ja surma eest. Meditsiinisüsteemi ülekoormatuse oht peaks olema veelgi väiksem tulenevalt tõsiasiast, et ka väga suur osa meditsiinitöötajatest on vaktsineeritud ning samuti on meditsiinisüsteemil olnud aega teha ettevalmistusi suurema koormusega tegutsemiseks. Seega võib järeldada, et uued piirangud ei lähtu mitte vajadusest tagada haiglate võime ravida abivajajaid, vaid hoopis eesmärgist surveada inimesi vaktsineerima. Selline eesmärk ei ole legitiimne. Piirangute, ega ka muude mõjutusvahendite (nt pideva testimiskohustuse), kasutamine inimeste vaktsineerima surveamiseks ei ole põhiseaduspärane.⁵ Samuti on see vastuolus vaktsineerimisvabaduse põhimõttega.

3. Vaktsineerimine peab olema rangelt vabatahtlik – mitte ainult teoreetiliselt, vaid ka reaalselt.

Eestis süveneb iga päevaga olukord, kus paljud inimesed on sunnitud laskma endale manustada Covid-19 vaktsiini, sest vastasel juhul kaotavad nad

võimaluse teenida endale ja oma perekonnale elatist. On väär taandada vaktsineerimise vabatahtlikkuse põhimõtte vaid väitele, nagu ei tohiks kedagi vaktsineerima sundida vägivalda või riiklikke karistusi rakendades või nendega ähvardades. Ebaseaduslikuks tuleb arvata ka inimeste faktiline vaktsineerimisele sundimine töö ja sissetuleku kaotusega ähvardamise kaudu, sest sellisel juhul on võimatu rääkida reaalsest valikuvõimalusest – inimesed on sisuliselt sunnitud laskma end vaktsineerida, ka juhul, kui ei pea seda oma tervislikust seisundist tulenevalt põhjendatuks.

Kuna kasutusel olevad Covid-19 vaktsiinid on poolelioleva testimisperioodi tõttu lubatud turule vaid tingimuslikult ja nende kasutamise kaasneda võivate kahjustuste eest ei vastuta Eestis reaalselt ei vaktsiinitootjad, riik ega tööandjad, tuleb igasugune vaktsineerimisele sundimine ja survestamine välistada. Tööandjatel tuleb keelata inimeste vallandamine pelgalt seetõttu, et nad ei ole lasknud end vaktsineerida. Samuti ei ole vastuvõetav, et töökoha säilitamise eeldusena kohustatakse mittevaktsineeritud, aga ilma igasuguste haigussümptomiteta inimesi laskma end oma kulul iga päev või iga nädal korduvalt testida. Niisugune kohustus on alandav ning paneb inimestele ebamõistlikult suure ning reaalselt teostamatu ajalise ja rahalise koormise.

Tuleb säilitada austus põhimõtte vastu, mille järgi on vaktsiinide ja muude medikamentide manustamine rangelt vabatahtlik, samuti tuleb austada printsipi, mille järgi ei tohi kellegi suhtes eksisteerida ootust – ei ühiskondlikku ega ka riiklikku –, nagu oleks vaktsineerimine tema kohustus.

4. Vaktsiinipasside nimetamine nakkusohutustõendiks on eksitav ja inimeste põhiõiguste piiramine nende alusel ei ole lubatav.

Olukord, kus Eesti elanikud jagatakse põhiõiguste ulatuse mõttes kahte klassi sõltuvalt sellest, kas nad on lasknud end vaktsineerida või mitte, ei ole vastuvõetav. Põhiseaduse⁶ paragrahvi 12 järgi on kõik seaduse ees võrdsed ja kedagi ei tohi diskrimineerida ehk põhjendamatult erinevalt kohelda.

Vaktsineerimise vabatahtlikkus peab muu hulgas tähendama, et inimesed saavad ühetaoliselt kasutada oma põhiseaduslikke õigusi sõltumata sellest, kas nad on vaktsineeritud või mitte. Inimeste lahterdamine vaktsineerituse alusel on seda lubamatum, et kasutusel olevad Covid-19 vaktsiinid ei taga inimeste mittenakatamist Sars-CoV-2-ga ega välista selle viiruse edasiandmist teistele.⁷ Selle järelduse paikapidavust kinnitavat infot laekub paljudest riikidest pidevalt

(vt nt Island ja Iisrael) ning tõendusmaterjal on ümberlükkamatu. Sel põhjusel on raskelt eksitav nimetada vaktsineerimispassi nakkusohutuse tõendiks, sest vaktsineeritud olemine ei tõenda nakkusohutust. Vältimatu vajaduse korral tuleb isikute nakkusohutuse tõestamisel allutada asjakohastele testidele nii vaktsineeritud kui ka vaktsineerimata inimesed.

Tervete, haigusnähtudeta inimeste käsitlemine ühiskonnaohtrliku elemendina pelgalt seetõttu, et nad ei ole vaktsineeritud, ei ole teaduspõhine⁸ ja see lõhestab ühiskonda. Igal juhul on lubamatu, et inimeste võimalust pääseda ligi erinevatele hüvedele piiratakse mitte lähtudes reaalsest tervise kaitsmisest või meditsiinisüsteemi ülekoormuse vältimise vajadusest, vaid üksnes või peamiselt selleks, et survestada inimesi laskma end vaktsineerida.

5. Läbipõdemisest lähtuvat immuunsust tuleb arvestada teaduspõhiselt, see tähendab vaktsineerimisega vähemalt samaväärsena.

Sars-CoV-2 viirusel on 29 erinevat valku. Eestis kasutatavad vaktsiinid aktiveerivad immuunreaktsiooni vaid ühe – ogavalgu – vastu. Läbipõdemise järel tekib aga immuunvastus ka teiste viiruse valkude vastu, mistõttu annab läbipõdemine vaktsiinidest tugevama kaitse. Kuigi tegemist on immunoloogia baastõega, on meedia kaudu tihti loodud muljet, justkui annaks vaktsiinid parema immuunsuse. Samas on uuringutega veenvalt näidatud, et läbipõdemine annab mitmekülgsema, pikemaajalisema ja laiemas spektriga immuunsuse kui vaktsineerimine.^{9,10,11} Isegi, kui uute viirusetüvede tõttu esineb nakatumisi ka läbipõdemise järgselt, on raske haigestumine sellistel puhkudel väga haruldane.^{12,13}

Juba 2020. aasta sügisel oli selge, et korduvnakatumisi on väga vähe, ent Covid-19 läbipõdenud ei saanud karantiinivabastust. Läbipõdenud inimesed said 6 kuuks karantiinivabastuse esmakordselt alles jaanuaris 2021 ehk vaktsineeritutega samal ajal. Teaduspõhiselt lähenedes peaks läbipõdenute koroonapass kehtima vähemalt 12 kuud ja vaktsineeritudel 6 kuud, kuid paraku on valitsuse korraldused sellele vastupidised. Reegel sunnib läbipõdenud inimesi vaktsineerima juba 6 kuud hiljem. Samas ei vaja läbipõdenud Covid-19 vaktsiini ega peaks võtma sellega seotud terviseriske vähemalt 12 kuu jooksul pärast nakatumist.

Paljud on põdenud haigust enese teadmata ja omavad immuunsust, mida saab tuvastada antikeha testidega, mis suudavad eristada vaktsiinidest ja

läbipõdemisest saadud immuunsust. Kahjuks pole kriisijuhid seni näidanud olulist huvi läbipõdenute tuvastamise vastu. Antikeha testi põhjal ei anta koroonapassi. Samuti ei testita inimesi enne vaksineerimist, et selgitada välja, kas haigus on läbi põetud või mitte. Ometi oleks see vaksineerimisega paratamatult kaasnevate ebavajalike terviseriskide vältimiseks vajalik. On teada, et läbipõdenutel on vaksineerimisel sagedamad ja raskemad kõrvaltoimed.¹⁴

Oluline on seegi, et antikehad on vaid üks osa tervest immuunsüsteemist ja üksnes nende mõõtmine alahindab immuunsust. Negatiivse antikeha testi puhul on võimalik teha Sars-CoV-2 spetsiifiliste T-rakkude olemasolu test, mis on küll kallis, ent mille tegemist ja mille arvesse võtmise võimalust võiks pakkuda soovijaile kasvõi nende omal kulul. On ebatõenäoline, et uued viirusetüved suudavad mööda hiilida T-rakkude äratundmisest populatsiooni tasandil. Seega on tõenäoline, et läbipõdemine pakub vähemalt osalist kaitset aastateks.¹⁵

6. Laste massiline vaksineerimine ei ole põhjendatud ja tuleb peatada.

Covid-19 ohustab lapsi minimaalselt, lapsed põevad seda haigust tavaliselt kergelt. Lastel on enam kui tuhat korda väiksem risk surra Covid-19 tõttu kui eakatel. Kui alaealiste suremus (IFR) on 0,001–0,003 protsenti, siis üle 80-aastastel 8 protsenti.¹⁶ Seega saab statistilistele andmetele tuginedes kindlalt väita, et (vähemalt riskigruppidesse mittekuuluvad) lapsed neid vaktsiine realselt ei vaja. Statistika kohaselt on gripp lastele ohtlikum haigus kui Covid-19. Kuigi gripi puhul on lapsed peamised levitajad, pole seni peetud vajalikuks vaksineerida kõiki lapsi gripi vastu.

Lastel ei ole võimalik teostada vaktsiinide kasu-kahju analüüsi usaldusväärset. Kuna laste risk surra või saada tõsine tervisekahjustus Covid-19 tõttu on üliväike, pole uuringutes vaktsiini reaalset kasu mõõta võimalik. Teisalt on vaktsiinide lühiajalise kasutuse perioodil juba ilmnunud tõsiseid kõrvaltoimeid, nagu müokardiit ja perikardiit, mille pikaajalisem mõju lapse tervisele on ebaselge. Laste tervise seisukohast ei eksisteeri ka erakorralist olukorda, mis põhjendaks tingimusliku müügiloaga vaktsiinide, mille ohutusuuringud kestavad kuni 2023. aastani, kasutusele võtmist.^{17,18,19}

Covid-19 vaktsiinide pikaajalised kõrvaltoimed on teadmata ja see on eriti tõsine probleem laste puhul, kes võivad nende tõttu kannatada kogu edaspidise elu. Laste vaksineerimine vanemaealiste kaitseks pole aga eetilise – seda enam, et kõnealuste vaktsiinide toime nakatumise ja nakkuse edasiandmise välistajana

on parimal juhul väga piiratud. Vanemaealised võivad ja saavad lasta end soovi korral ise vaktsineerida ja kui kasutusel olevad vaktsiinid on (raskete sümptomite ärahoidmisel) nii efektiivsed nagu lubatud, siis peaksid vaktsineeritud olema niigi hästi kaitstud.

Äärmiselt oluline on suhtuda täie lugupidamisega nii lapse õiguste konventsioonis²⁰ (artikkel 3) kui ka lastekaitseaduses²¹ (§ 21) sätestatud fundamentaalse tähtsusega põhimõttesse, mille kohaselt tuleb kõigis lapsi mõjutavates riiklikes otsustes seada esikohale laste huvid. Seega ei tohi lapsi kasutada kellegi teise huvide teostamise vahendina, mistõttu peaks olema välistatud Covid-19 vaktsiinide manustamine lastele kellegi teise kui nende endi huvides. Vastasel juhul on tegu laste riikliku ärakasutamise ja väärkohtlemisega.

7. Vanemlikesse õigustesse peab suhtuma täie lugupidamisega, laste vaktsineerimine vanemate loata peab olema välistatud.

Avaliku võimu poolt kasutusele võetud kehtiva õiguse (võlaõigusseaduse²² paragrahv 766) tõlgendus, mille kohaselt võib vastava otsuse langetamiseks piisavalt küpseks arvatud lapsi (sõltumata nende vanusest) vaktsineerida ilma vanemate nõusolekuta, on väär ja vastuvõetamatu.²³

Niisugune seisukoht on otseses vastuolus põhiseaduses sätestatud perekonnaelu puutumatus (§ 26) ja vanemlike õiguste (§ 27) põhiõigustega, mis on kirja pandud ka perekonnaseaduses²⁴ (§ 116). Vaktsineerimist läbiviivad meditsiinitöötajad ei tunne ega saagi tunda lapse terviseseisundit piisavalt ega oska hinnata tema küpsust vaktsineerimisotsuse langetamiseks. Samuti ei vastuta meditsiinitöötajad vaktsineerimisega kaasneva võivate kahjustuste eest, mis jäävad paratamatult lapse ja tema vanemate kanda.

Vanemlikesse õigustesse ei tohi suhtuda ükskõikselt – vastupidi, neisse tuleb suhtuda erilise lugupidamisega. Lastele Covid-19 vaktsiinide manustamine ilma vanemate nõusolekuta peab olema välistatud. Absoluutselt lubamatu ja ka seadusevastane on alaealiste vaktsineerimise meelitamine mitte nende tervislikust vajadusest tulenevalt, vaid neile erinevate hüvede (mobiiltelefonid, tahvelarvutid, burgerid, kommid jms) lubamise kaudu.²⁵

8. Rasedate vaksineerimine puuduliku ohutusandmestiku pinnalt on lubamatu ja tuleb viivitamatult peatada.

Enne n-ö koroonajastut ei olnud mõeldav, et uuringujärgus ravimi või vaktsiini kasutamine rasedatel võiks üldse kõne alla tulla. Tavapärasest ravimitööstusest on rasedad viimane grupp, kellele ravimi ametlik kasutussoovitus antakse ja ka sel puhul tehakse seda peale pikaajalist ohutusandmestiku kogumist ja analüüsimist.

Sellest hoolimata soovitas USA Haiguste Kontrolli ja Tõrje Keskus (CDC) 2021. aasta jaanuaris rasedatel end vaksineerida, väites, et nad usuvad – mitte ei tea –, et vaktsiin on rasedatele ohutu. Soovitus anti hoolimata tõsiasjast, et selleks hetkeks olid paljud teadlased hoiatanud mitmete võimalike ohtude eest. Mais 2021 laiendas aga Eesti Immunoprofülakтика ekspertkomisjon vaksineerimissoovitusi rasedatele, põhjendades seda väitega, nagu oleksid uuringud kinnitanud mRNA vaktsiini ohutust rasedatele (tõdedes samas ka ise, et rasedate osas kliinilised uuringud alles kestavad).²⁶ Ekspertkomisjoni algallikaks olev uuring²⁷ tegelikult aga ei kinnita mRNA vaktsiinide tõestatud ohutust rasedatele. Vastupidi, tegemist on kaks kuud kestnud uuringu esialgsete andmetega. Seejuures on kõnealust uuringut teravalt kritiseeritud, kuna see kätkeb tõsiseid puudusi, andmete vääresitlemisi ja väärtõlgendusi, mis lasevad ohtudel paista tegelikust väiksematena. mRNA vaktsiini manustamine põhjustab ogavalgu produktsiooni. Ogavalgu ennast aga seostatakse patogeensete protsessidega, mis võivad mõjutada emakat, platsentat ja võib-olla ka loodet. Covid-19 vaktsiinide bioloogiliselt aktiivsete ainetele pole läbi viidud piisavaid teratogeensuse, onkogeensuse ja genotoksilisuse uuringuid, mis võimaldaks kinnitada nende ohutust.²⁸

Rasedate ohutusuuringud pole veel lõpule viidud. Rasedaid pole uuritud piisavalt kaua, et tagada vaktsiinide ohutus veel sündimata lapse üheksa kuu arengutrajektoori ja juba sündinud lapse elu algusaastate jooksul. Sellises olukorras on rasedate vaksineerimine vastutustundetu, ei austa lapseootel emade heaolu ega veel sündimata laste põhiseadusega kaitstud õigust elule. Rasedate vaksineerimine tuleb viivitamatult peatada, seda vähemalt ohutusuuringute lõpule viimiseni. Tõsist tähelepanu väärrib ka asjaolu, et mRNA vaktsiinide mõju rinnapiimaga toidetavatele imikutele ei ole ohutuks pidamiseks piisavalt selge.

9. Haigussümptomiteta inimeste laustestimine ei ole põhjendatud.

Paljudel inimestel ei teki koroonaviirusega nakatudes kunagi haigussümptomeid. Nende asümptomaatiliste inimeste võime teisi nakatada on väike.^{29,30} Seevastu haigussümptomitega inimestel on nakkusohtlik aeg paar päeva enne sümptomite teket – nad on presümptomaatilised. Ent ka neist lähtuv risk ühiskonnale on praeguses olukorras väga piiratud, kuna 70–80% täiskasvanutest omab kas haiguse läbipõdemisest või vaksineerimisest tulenevalt immuunsust, lisaks on presümptomaatiline periood ajaliselt lühike. Seetõttu ei ole haigussümptomiteta inimeste jätkuv laustestimine nakatumise tuvastamiseks põhjendatud. Lisaks on inimesed pika kriisi tõttu valdavalt vastutustundlikud ja jäävad haigena koju.

10. Covid-19 tõhusa ennetamise ja koduse ravi võimalused tuleb teha kättesaadavaks.

Soovime, et tervishoiuspetsialistide tähelepanu liiguks viiruse leviku vastu võitlemiselt inimeste tervise kaitsmisele. Tuleks hoolitseda selle eest, et inimesed teaks, mida teha viirushaiguste kergelt põdemiseks. Haigestunudel peab olema ligipääs adekvaatsele ravile võimalikult varajases haigusstaadiumis ja seejuures peab võimaldama abi otsimist pika kasutusajaloo ja kõrge ohutusprofiiliga ravimitest. Arstidel peab olema vabadus võtta vastu autonoomseid otsuseid lähtudes ametioskustest, kogemustest, kutse-eeskannast ja patsiendi tervisest.

Terviseametkonnad eeldavad ravimi soovitamiseks suuremahulisi juhuvalikuga kliinilisi uuringuid, mille läbiviimine on väga kulukas ja aeganõudev. Samas tuleb mõista, et uue haiguse puhul ei pruugi nõuetekohaseid uuringuid kohe olemas olla, ehkki patsiendid vajavad ravi viivitamatult. Seetõttu on arstid kogu maailmas teinud väiksemaid uuringuid ravimitega, mida on kasutatud pikalt teiste haiguste puhul ja mille ohutusprofiili tuntakse hästi.

Uuringud ja arstide reaalne kogemus näitavad, et Covid-19 raviks ja ennetuseks eksisteerib mitmeid tõhusaid ravimeid. Varajane ravi vähendab märkimisväärselt haiglaravi vajadust ning ka n-ö pika Covidi riski. Haiguse varajases faasis on tõhusad muuhulgas ivermektiin, hüdroksüklorokviin, fluvoksamiin, budesoniid, melatoniin ning toidulisanditest D-vitamiin, C-vitamiin, tsink ja kvartsetiin.^{31,32,33,34,35,36} Arsti järelevalve all on nende ravivahendite kasutamine ohutu. Näiteks hüdroksüklorokviini manustatakse Covid-19 ravi puhul 5–7 päeva sama doosi, mida reumahaiged võtavad aastaid.³⁷ Ivermektiin on

aga näidanud tõhusust Covid-19 kõikides faasides, samuti nakatumise ennetuses,³⁸ ning seda ravimit kasutatakse heade tulemustega 26-s riigis (sh mitmetes Euroopa Liidu liikmesriikides, nt Tšehhis ja Slovakkias). Ometi ei ole Eestis võimalik ivermektiini Covid-19 ennetuseks või raviks soetada ega väljastpoolt Eestit tellida.

Tõhusa koduse ravi kättesaadavuse mitte võimaldamine on ebaeetiline. Selle asemel lastakse haigestunud inimestel üksnes loota, et sümptomid ei kujune viiruse paljunedes ja põletikuliste protsesside edenedes sedavõrd tõsiseks, et vajatakse haiglaravi või koguni intensiivravi. Inimeste tervise kahjustamisele lisaks on see ka ühiskonnale palju kulukam. Põhjendamatu on olukord, kus aastakümnete jooksul ohutuks osutunud ravimeid omal vastutusel kasutada ei lubata, aga Covid-19 vaktsiine, mida on enne turule toomist testitud vaid lühiajaliselt ja piiratud ulatuses, surutakse peale kogu populatsioonile.

Enam kui aasta pärast pandeemia algust polnud Maailma Terviseorganisatsioon (WHO) ega suured riiklikud uurimisasutused korraldanud ühtegi uuringut ivermektiini, hüdroksüklorokviini ja mitmete teiste Covid-19 varajases faasis paljulubavate ravimite kohta. Selle asemel on mitmetes riikides varjatud varajast ravi tsensuuriga ning arstidel on takistatud ravimeid välja kirjutada. Vanad, patenditasuta ravimid on odavad ja nende uuringud pole ravimifirmadele kasumlikud, seega puudub ka nende poolne initsiatiiv. Avalik võim peab aga lähtuma ühise hüve taotlusest ning seisma selle eest, et tõhusad ravivõimalused oleksid inimestele vabalt ja soodsalt kättesaadavad.

11. Vaktsiinide kõrvaltoimete seiret peab tõhustama ja vastav info tuleb teha avalikult ligipääsetavaks.

Covid-19 vaktsiinide ohutusandmed on puudulikud, sest ettenähtud kahe aasta pikkuseid ohutusuuringuid lühendati kahe kuu peale ning uuringute platseebogrupid kaotati ennetähtaegselt.³⁹ Passiivse teatamise tõttu on andmebaasides vaid murdosa kõikidest kõrvaltoimetest.⁴⁰ Vaktsiinide hilistüsistuste kohta puudub info sootuks. Mida pikem aeg on vaktsiini saamisest möödunud, seda raskem on tõestada või välistada tüsistuste seost vaktsiiniga. Samas on lühiajaliste kõrvaltoimete ja vaktsiinijärgsete surmade ametlik statistika nii USA-s kui ka Euroopas murettekitav.^{41,42,43,44,45}

Paljud inimesed ei ole kursis vaktsiinide võimalike kõrvaltoimetega ja sageli manustatakse vaktsiine ilma, et vaksineeritavale oleks antud riskide kohta

asjakohast infot. See on viinud olukorrani, kus vaksineerimisest tekkinud terviserikkeid või surmajuhumeid ei osata vaksineerimisega seostada. Tuleb alustada inimeste laialdast informeerimist vaktsiinide võimalikest kõrvaltoimetest ja luua ametliku kõrvaltoime teatise tegemise protseduur, mis tagab, et info kõrvaltoimete kohta on ametlikult registreeritud. Ühtlasi tuleb julgustada inimesi kõrvaltoimetest teada andma.

Mõistlik oleks koguda infot kõrvaltoimetest aktiivselt vähemalt kolme kuu jooksul pärast vaksineerimist. See suurendaks usaldust vaktsiinide vastu vanusegruppides, kus vaktsiine enim vajatakse ning aitaks kaardistada vaktsiinide sobivust eri vanusegruppidele ja erinevate haiguste puhul. Tuleks teha kõik võimalik vaktsiinitüsistustega inimeste aitamiseks ning pikaajaliste tüsistuste ennetamiseks ja leevendamiseks.

12. Vaktsiinikahjustuste tekitamise eest peab olema ette nähtud reaalne varaline vastutus; vaktsiinitootjate vastutusest vabastamine ei ole õiglane.

Olukord, kus Covid-19 vaktsiinidega kaasneva võivate kahjustuste eest ei vastuta praktiliselt mitte keegi, aga avalik võim mitte ainult ei veena, vaid ka aktiivselt survestab inimesi laskma end Covid-19 vastu vaksineerida, ei ole vastuvõetav. Terves reas Euroopa riikides (nt Saksamaal, Prantsusmaal, Austrias, Ungaris, Itaalias, Soomes, Rootsis, Norras, Taanis jne) on juba aastakümneid tagasi loodud vaktsiinikahjustuste korvamiseks riiklikud fondid.⁴⁶ Nendes riikides lähtutakse eeldusest, et kui riik suunab või koguni survestab inimesi vaksineerimisele, siis võetakse ka vähemalt osaline materiaalne vastutus ja hüvitatakse kahjud neile, kes on vaktsiinide kõrvaltoimete tõttu kahju saanud. Puudub mõistlik põhjus, miks ei ole Eestis sarnast kahjude kompenseerimise süsteemi ja miks on vaksineerimiskahjustustega inimesed jäetud praktiliselt igasuguse kompensatsioonivõimaluseta. Hüvitussüsteemi puudumise tingimustes on inimeste vaksineerimisele survestamine eriti lubamatu. Arusaamatuks jääb ka, miks on hiiglaslikke kasumeid teenivad vaktsiinitootjad on vabastatud igasugusest vaktsiinide kasutamisest tingitud kahjudega seotud vastutusest.

13. Koolides lastele maskikohustuse pealesurumine ei ole põhjendatud.

Vabariigi Valitsuse teadusnõukoja juht Irja Lutsar on tunnistanud, et näomaskide kandmise tõhususe taga on väga nõrk teaduspõhisus.⁴⁷ Samale järeldusele

osutavad ka arvukad uuringud ning Euroopa Haiguste Ennetamise ja Kontrolli Keskuse (ECDC) raporti kohaselt on maskikandmise kui Covid-19 vastase meetme tõhususe kohta sedavõrd vähe kinnitust, et selle mõttekus on vaieldav.⁴⁸

Seejuures näitab erinevate riikide kogemus, et maskikandmise kohustuse kehtestamine ei ole andnud Sars-Cov-2 leviku piiramisel märkimisväärset tulemust. Teisalt on maskikandmisel mitmed negatiivsed mõjud nii inimeste tervisele kui ka keskkonnale. Maskid kujutavad endast hingamistakistust (mis annab eriti tunda pikemaajalisel kandmisel), neist eraldub mikroplastikut, nanoosakesi ja keemilisi ühendeid, mida maske kandes sisse hingatakse ning (eriti pikemaajalisel kandmisel ja korduvkasutamisel) koondub maskidesse märkimisväärne bakteriaalne ja fungaalne kontsentratsioon. Pidev maskikandmine põhjustab laste õpivõime langust, keskendumise vähenemist ja allergilisi reaktsioone, raskendatud on eneseväljendus ning suhtlus tervikuna.

Negatiivseid aspekte ja vaieldavat tõhusust silmas pidades on vale sundida lapsi koolis igapäevaselt maske kandma. Ent ka täiskasvanute üldine allutamine maskikohustusele võib olla mõeldav vaid juhul, kui on olemas veenvad teaduslikud tõendid sellise põhiõigusi tugevalt riivava meetme märkimisväärse tõhususe kohta Covid-19-st põhjustatud kahju piiramisel.

14. Statistilisi ja muid andmeid peab esitama läbipaistvalt, ausameelselt ja ammendavalt.

Oluliste statistiliste andmete avalikkuse eest varjamine, nagu ka statistiliste andmete avalikustamine valikuliselt ja seeläbi avalikkuse hoiakuid suunavalt, ei ole vastuvõetav. Läbipaistvuse ideaalist lähtuvas riigis on kodanikel õigus tutvuda mitte ainult pressiteadetes avaldatud andmekildudega, vaid oluliste statistiliste andmetega terviklikul kujul, et hinnata ise erinevate ohtude tõsidust, kujundada sellele hinnangule tuginedes oma seisukohti ning langetada neile seisukohtadele tuginedes oma valikuid. Andmete kättesaadavus on ka sisulise ja viljaka avaliku arutelu võimalikkuse oluliseks eelduseks. Seejuures peab läbipaistev olema ka statistiliste andmete kogumise meetodika.

Kindlasti tuleb avalikustada ammendav info vaktsiinide kõrvaltoimete ja vaktsiinikahjustuste kohta, nagu ka selle kohta, kuivõrd pakuvad või ei paku erinevad vaktsiinid reaalselt kaitset Sars-CoV-2-ga nakatumise ja Covid-19 raskema põdemise vastu. Lubamatu on näidata Covid-19 tegelikust suurema ohuna, jättes statistikas eristamata, kas inimesed surid Covid-19 tõttu või Sars-

CoV-2-ga nakatununa, ent muul põhjusel kui Covid-19, taustaks nt mõni krooniline põhihaigus. Sama kehtib hospitaliseerimise kohta – statistilistes andmetes tuleb teha vahet, kas inimesed viibivad haiglaravil Covid-19 (selle spetsiifiliste sümptomite) tõttu või muul põhjusel, ehkki Sars-CoV-2 testile positiivse tulemuse saanuna.

Avaldades statistilisi andmeid selle kohta, kui suur osa Sars-CoV-2 positiivsetest testitulemustest langes konkreetsel päeval vaktsineerimata ja kui suur osa vaktsineeritud inimeste arvele, tuleb tingimata avalikustada info ka selle kohta, kui suure osa üks ja teine grupp kõigist sel päeval testitutest moodustas. Lisaks tuleb avaldada info selle kohta, kui suur protsent nakatunutest ja haiglaravi vajanutest oli haiguse varem läbi põdenud.

Kaalukast avalikust huvist tulenevalt peab avalikkusele olema teada ka see, millistel tingimustel on Eesti Vabariik sõlminud vaktsiinitootjatega vaktsiinide kasutamise aluseks olevad lepingud. Muu hulgas on avalikkusel õigustatud huvi olla teadlik, kuidas on nende lepingute kohaselt reguleeritud vaktsiinitootjate vastutusega seonduvad küsimused ja millised kohustused on Eesti Vabariik nende lepingutega endale võtnud. Niisuguste lepingute tingimuste avalikustamise olulisust on oma resolutsioonis rõhutanud ka Euroopa Nõukogu Parlamentaarne Assamblee.⁴⁹

15. Riiklikud hirmutamiskampaniad on lubamatud ega tohi korduda.

Juba 2020. aasta kevadel korraldas valitsus suhtekorraldusbüroode ja meedia abil Covid-19 vastase võitluse instrumendina avaliku arvamuse kujundamise kampaniad, mis lähtusid varjamatult eesmärgist külvata inimeste seas hirmu. Riigivõimu seesugune tegevus peab olema välistatud, muu hulgas põhjusel, et see mõjub paljude inimeste psüühikale laastavalt ja on eriti kahjustav lastele, kelle hulgas on hüppeliselt kasvanud nii psüühiliste probleemide kui ka enesetapukatsete ja enesetappude arv.^{50,51}

Sõltumata sellest, kui õilsaks peetakse eesmärki, ei tohi valitsus kodanike seas sihilikult hirmu külvata (näiteks probleemide tegelikust suuremaks puhumise teel) ega ka sisendada inimestesse põhjendamatu süütunnet (näiteks selle pärast, et nad ei lase endale manustada vaktsiine, mida nad ei pea oma tervislikust seisundist lähtuvalt vajalikuks).

Kodanikke tuleb veenda faktide ja argumentidega, austades nende isiklikku vastutust – see tähendab apelleerides inimeste mõistusele, mitte emotsioonidele, ennekõike teadlikkuse tõstmise teel, mitte käskude, keeldude ja karistuste ähvardusel. Vastasel juhul ei ole võimalik rääkida usalduslikust ja lugupidavast suhtest avaliku võimu ning kodanike vahel.

16. Rõhku tuleb panna tervislike eluviiside ja loomuliku immuunsüsteemi tugevdamisele.

Praeguseni on Covid-19 vastased teavituskampaaniad keskendunud peaaegu eranditult vaktsineerimisele, maskikandmisele ja eneseisoleerimisele. Samal ajal ei ole kutsutud ellu mitte ainsatki riiklikku teavituskampaaniat, mis tõstaks esile tervislike eluviiside ja loomuliku immuunsüsteemi tugevdamise vajadust (nt D-vitamiini tarbimise vajadust). Niisugune lähenemine ei ole mõistuspärane, sest Covid-19 ja ka paljude muude haiguste tekitatud kahju tõenäosus ning ulatus sõltub suures osas inimeste elustiilivalikutest. Näiteks on teada, et kõrge ea kõrval on Covid-19 puhul üks kõige tõsisemaid riskifaktoreid ülekaalulisus,^{52,53} ent rasvumine (ka laste seas) on võtnud Eestis epideemia mõõtmed ja olukord liigub halvemuse poole.⁵⁴ Pidades silmas, et rasvumisest on tingitud ka mitmed palju tõsisemad terviseprobleemid kui Covid-19 – näiteks südame- ja veresoonkonnahaigused, teise tüübi diabeet ja metaboolne sündroom –, peaks rahvatervise heaolu silmas pidades piirama hoopis äärmiselt ebatervisliku rämpstoidu ja ülimalt kõrge suhkrusisaldusega nn karastusjookide kättesaadavust ning panema oluliselt rohkem rõhku (noorte) inimeste toitumisharjumuste kujundamisele ja liikumisharjumuste kujundamisele. Vaktsiinide käsitlemine inimeste loomuliku immuunsüsteemi aseainena on ühemõtteliselt väär.

Deklaratsiooniga saab liituda veebilehel vabadkodanikud.ee.

- 1 Vt „Risto Rossar: COVID-19 piirangud lähevad igale tööl käivale eestlasele maksma 8500 eurot aastas“, EPL, 04.04.2021, kättesaadav aadressil <https://epl.delfi.ee/artikkel/93037777/risto-rossar-covid-19-piirangud-lahevad-igale-tool-kaivale-estlasele-maksma-8500-eurot-aastas>.
- 2 Vt nt „Coronavirus: Sweden’s Economy Hit Less Hard by Pandemic“, BBC, 05.08.2021, kättesaadav aadressil <https://www.bbc.com/news/business-53664354>.
- 3 “Sweden Saw Lower 2020 Death Spike than Much of Europe – Data”, Reuters, 24.03.2021, kättesaadav aadressil <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-europe-mortality-idUSKBN2BG1R9>.
- 4 “Villu Zirnask: aitab poolikust teadusest! Teadusnõukojale täiendust ja lapsed aprilli keskel kooli”, EPL, 25.03.2021, kättesaadav aadressil <https://epl.delfi.ee/number/92902537/artikkel/92934571/villu-zirnask-aitab-poolikust-teadusest-teadusnoukojale-taiendust-ja-lapsed-aprilli-keskel-kooli>.
- 5 „Madise: valitsuse otsustes peegeldub kujuteldav avalik arvamus“, ERR, 24.08.2021, kättesaadav aadressil <https://www.err.ee/1608316010/madise-valitsuse-otsustes-pegeldub-kujuteldav-avalik-arvamus>.
- 6 Eesti Vabariigi põhiseadus, rahvahäätusel vastu võetud 28.06.1992, kättesaadav aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002>.
- 7 „TÜ seireuuring: vaksineeritud võivad viirust kanda, kuid pääsevad enamasti haigestumisest“, Postimees, 17.08.2021, kättesaadav aadressil <https://tervis.postimees.ee/7317284/tu-seireuuring-vaksineeritud-voivad-viirust-kanda-kuid-paasevad-enamasti-haigestumisest>.
- 8 “Evidence Mounts That People with Breakthrough Infections Can Spread Delta Easily”, National Geographic, 20.08.2021, kättesaadav aadressil <https://www.nationalgeographic.com/science/article/evidence-mounts-that-people-with-breakthrough-infections-can-spread-delta-easily>
- 9 Vt “Comparing SARS-CoV-2 Natural Immunity to Vaccine-Induced Immunity: Reinfections versus Breakthrough Infections”, 25.08.2021, preprint, kättesaadav aadressil <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2021.08.24.21262415v1.full-text>.
- 10 “Longitudinal Analysis Shows Durable and Broad Immune Memory after SARS-CoV-2 Infection with Persisting Antibody Responses and Memory B and T Cells”, Cell Reports Medicine, 20.07.2021, kättesaadav aadressil [https://www.cell.com/cell-reports-medicine/pdfExtended/S2666-3791\(21\)00203-2](https://www.cell.com/cell-reports-medicine/pdfExtended/S2666-3791(21)00203-2).
- 11 „SARS-CoV-2 Infection Induces Long-Lived Bone Marrow Plasma Cells in Humans“, Nature, 24.05.2021, kättesaadav aadressil <https://www.nature.com/articles/s41586-021-03647-4>.
- 12 “Necessity of COVID-19 Vaccination in Previously Infected Individuals”, 19.06.2021, preprint, kättesaadav aadressil <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2021.06.01.21258176v3>.
- 13 “Protection of Previous SARS-CoV-2 Infection Is Similar to That of BNT162b2 Vaccine Protection: A Three-Month Nationwide Experience from Israel”, 24.04.2021, preprint, kättesaadav aadressil <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2021.04.20.21255670v1.full-text>.
- 14 “Why Vaccine Side Effects Might Be More Common in People Who’ve Already Had Covid-19”, GAVI, 24.02.2021, kättesaadav aadressil <https://www.gavi.org/vaccineswork/why-vaccine-side-effects-might-be-more-common-people-whove-already-had-covid-19>.
- 15 “SARS-CoV-2 Human T Cell Epitopes: Adaptive Immune Response Against COVID-19”, Cell Host & Microbe, 21.05.2021, kättesaadav aadressil <https://doi.org/10.1016/j.chom.2021.05.010>.

- 16 "Age-Specific Mortality and Immunity Patterns of SARS-CoV-2", Nature, 02.11.2020, kättesaadav aadressil <https://www.nature.com/articles/s41586-020-2918-0>.
- 17 "Covid Vaccines for Children Should Not Get Emergency Use Authorization", thebmjopinion, 07.05.2021, kättesaadav aadressil <https://blogs.bmj.com/bmj/2021/05/07/covid-vaccines-for-children-should-not-get-emergency-use-authorization/>.
- 18 "The Flimsy Evidence Behind the CDC's Push to Vaccinate Children", Wall Street Journal, 19.07.2021, kättesaadav aadressil <https://www.wsj.com/articles/cdc-covid-19-coronavirus-vaccine-side-effects-hospitalization-kids-11626706868>.
- 19 "Open Letter from UK doctors: Safety and Ethical Concerns Surrounding COVID-19 Vaccination in Children", kättesaadav aadressil <https://www.hartgroup.org/wp-content/uploads/2021/05/OpenLetterChildVaccination.pdf>.
- 20 Lapse õiguste konventsioon, vastu võetud 26.09.1991, kättesaadav aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/24016>.
- 21 Lastekaitseseadus, vastu võetud 19.11.2014, kättesaadav aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/112122018049>.
- 22 Völaõigusseadus, vastu võetud 26.09.2001, kättesaadav aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/104012021019>.
- 23 „Alaealised tohivad vaktsiini-otsuseid ise teha“, Postimees, 12.06.2021, kättesaadav aadressil <https://leht.postimees.ee/7270307/alaealised-tohivad-vaktsiini-otsuseid-ise-teha>.
- 24 Perekonnaseadus, vastu võetud 18.11.2009, kättesaadav aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/127102020015>.
- 25 „Ravimiamet: vaktsineerimisele meelitavad loosimised ei ole lubatud“, ERR, 01.09.2021, kättesaadav aadressil <https://www.err.ee/1608324836/ravimiamet-vaktsineerimisele-meelitavad-loosimised-ei-ole-lubatud>.
- 26 „Immunoprofülaktika ekspertkomisjoni 29.04.2021 päevakord ja otsused“, 04.05.2021, kättesaadav aadressil https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/Tervishoid/rahvatervis/immunoprofulaktika_ekspertkomisjoni_29.04.2021_otsused.pdf.
- 27 „Preliminary Findings of mRNA Covid-19 Vaccine Safety in Pregnant Persons“, The New England Journal of Medicine, 21.04.2021, kättesaadav aadressil <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMoa2104983>.
- 28 Peter McCullough, „Lack of Compelling Safety Sata for mRNA COVID Vaccines in Pregnant Women“, TrialSiteNews.com, 30.07.2021, kättesaadav aadressil <https://trialsitenews.com/lack-of-compelling-safety-data-for-mrna-covid-vaccines-in-pregnant-women/>.
- 29 "Asymptomatic Transmission of Covid-19", BMJ, 21.12.2020, kättesaadav aadressil <https://www.bmj.com/content/371/bmj.m4851>.
- 30 "Post-Lockdown SARS-CoV-2 Nucleic Acid Screening in Nearly Ten Million Residents of Wuhan, China", Nature Communications, 20.11.2020, kättesaadav aadressil <https://www.nature.com/articles/s41467-020-19802-w>.
- 31 "Pathophysiological Basis and Rationale for Early Outpatient Treatment of SARS-CoV-2 (COVID-19) Infection", The American Journal of Medicine, 06.08.2020, kättesaadav aadressil [https://www.amjmed.com/article/S0002-9343\(20\)30673-2/fulltext](https://www.amjmed.com/article/S0002-9343(20)30673-2/fulltext).

- 32 "Ivermectin for Prevention and Treatment of COVID-19 Infection: A Systematic Review, Meta-analysis, and Trial Sequential Analysis to Inform Clinical Guidelines", The American Journal of Therapeutics, juuli/august 2021, kättesaadav aadressil https://journals.lww.com/americantherapeutics/Fulltext/2021/08000/Ivermectin_for_Prevention_and_Treatment_of.7.aspx.
- 33 "The First International Ivermectin for Covid Conference", 24.–25.04.2021, materjalid kättesaadavad aadressil <https://bird-group.org/conference-post-event/>.
- 34 "I-MASK+ Prevention & Early Outpatient Treatment Protocol for COVID-19", Front Line COVID-19 Critical Care Alliance (FLCCC), kättesaadav aadressil <https://covid19criticalcare.com/covid-19-protocols/i-mask-plus-protocol/>.
- 35 "Kaari Saarma: viivitamine ravimite kasutuselevõtus Covid-19 ravis maksab inimelusid", Objektiiv, 10.06.2021, <https://objektiiv.ee/kaari-saarma-viivitamine-ravimite-kasutuselevotus-covid-19-ravis-maksab-inimelusid/>.
- 36 "Kaari Saarma: Eesti Ekspress eksitab lugejat Covid-19 ravi teemal", Objektiiv, 27.07.2021, kättesaadav aadressil <https://objektiiv.ee/kaari-saarma-eesti-ekspress-eksitab-lugejat-covid-19-ravi-teemal/>.
- 37 „Covid-19 Outpatients: Early Risk-Stratified Treatment with Zinc Plus Low-Dose Hydroxychloroquine And Azithromycin: A Retrospective Case Series Study”, International Journal of Antimicrobial Agents, vol 56, nr 6, detsember 2020, kättesaadav aadressil <https://doi.org/10.1016/j.ijantimicag.2020.106214>.
- 38 "Review of the Emerging Evidence Demonstrating the Efficacy of Ivermectin in the Prophylaxis and Treatment of COVID-19", American Journal of Therapeutics, mai/juuni 2021, kättesaadav aadressil https://journals.lww.com/americantherapeutics/Fulltext/2021/06000/Review_of_the_Emerging_Evidence_Demonstrating_the.4.aspx.
- 39 "Covid-19 Vaccines: In the Rush for Regulatory Approval, Do We Need More Data?", BMJ, 18.05.2021, kättesaadav aadressil <https://www.bmj.com/content/373/bmj.n1244>
- 40 "Electronic Support for Public Health–Vaccine Adverse Event Reporting System (ESP:VAERS)", kättesaadav aadressil <https://digital.ahrq.gov/sites/default/files/docs/publication/r18hs017045-lazarus-final-report-2011.pdf>.
- 41 "Why We Petitioned the FDA to Refrain from Fully Approving Any Covid-19 Vaccine This Year", thebmjopinion, 08.06.2021, kättesaadav aadressil <https://blogs.bmj.com/bmj/2021/06/08/why-we-petitioned-the-fda-to-refrain-from-fully-approving-any-covid-19-vaccine-this-year/>.
- 42 "German Researcher Concerned about Number of COVID-19 Associated Vaccine Deaths and AE in EMA Database", TrialSiteNews, 26.08.2021, <https://trialsitenews.com/german-researcher-concerned-about-number-of-covid-19-associated-vaccine-deaths-and-ae-in-ema-database/>.
- 43 "COVID-19 Vaccinations 98 Times More Deadly Than Flu Vaccines (According to VAERS Reports)", 28.08.2021, kättesaadav aadressil <https://trialsitenews.com/covid-19-vaccinations-98-times-more-deadly-than-flu-vaccines-according-to-vaers-reports/>.
- 44 "CDC Shares VAERS for COVID-19 Vaccines: 12,313 Reports of Deaths but No Causal Link According to Agency", TrialSiteNews, 21.07.2021, kättesaadav aadressil <https://trialsitenews.com/cdc-shares-vaers-for-covid-19-vaccines-12313-reports-of-deaths-but-no-causal-link-according-to-agency>.
- 45 "Are Covid Vaccines Riskier Than Advertised?", Wall Street Journal, 22.06.2021, kättesaadav aadressil https://www.wsj.com/articles/are-covid-vaccines-riskier-than-advertised-11624381749?mod=opinion_lead_pos5.
- 46 „Jurist: Eesti riik ei võta vaktsineerimiskahjustuste hüvitamise osas vastutust”, Pere ja Kodu, 31.03.2015, kättesaadav aadressil <https://perejakodu.delfi.ee/artikkel/71141187/jurist-eesti-riik-ei-vota-vaktsineerimiskahjustuste-huvitamise-osas-vastutust>.

- 47 „Lutsar: maskide tõhususe taga on väga nõrk teaduspõhisus, aga neid võiks ikkagi kanda“, ERR, 23.04.2021, kättesaadav aadressil <https://www.err.ee/1081106/lutsar-maskide-tohususe-taga-on-vaaga-nork-teaduspohisus-aga-neid-voiks-ikkagi-kanda>
- 48 „Using Face Masks in the Community: First Update. Effectiveness in Reducing Transmission of COVID-19“, Technical Report, 15.02.2021, kättesaadav aadressil <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/covid-19-face-masks-community-first-update.pdf>
- 49 „Covid-19 Vaccines: Ethical, Legal and Practical Considerations“, Resolutsioon 2361 (2021), 27.01.2021, kättesaadav aadressil <https://pace.coe.int/en/files/29004/html>.
- 50 “Lapsed on läbi: koroona-aasta on kasvatanud ärevushäireid ja suitsidaalsust”, ERR, 07.03.2021, kättesaadav aadressil <https://www.err.ee/1608133801/lapsed-on-labi-koroona-aasta-on-kasvatanud-arevushaireid-ja-suitsidaalsust>.
- 51 “Laste enesetapud tegid mullu musta rekordi”, ERR, 21.06.2021, kättesaadav aadressil <https://www.err.ee/1608251565/laste-enesetapud-tegid-mullu-musta-rekordi>.
- 52 „UK’s Covid Death Toll Fuelled by Its Obesity Problem, Say Experts“, The Telegraph, 03.03.2021, kättesaadav aadressil <https://www.telegraph.co.uk/news/2021/03/03/uks-covid-death-toll-fuelled-obesity-epidemic-say-experts/>.
- 53 „Obesity Fuelling Covid-19 Deaths in Britain and Globally, Lancet Disease Study Finds“, The Telegraph, 15.10.2020, kättesaadav aadressil <https://www.telegraph.co.uk/global-health/science-and-disease/obesity-fuelling-covid-19-deaths-britain-globally-lancet-disease/>.
- 54 „Laste ülekaal on võtmas epideemia mõõtmeid: ligi kolmandik Eesti lastest on ülekaalus või rasvunud“, Õhtuleht, 11.06.2018, kättesaadav aadressil <https://tervis.oh tuleht.ee/881902/laste-ulekaal-on-votmas-epideemia-mootmeid-ligi-kolmandik-eesti-lastest-on-ulekaalus-voi-rasvunud>